

Torben Kragh Grodal

»NATTEVAGT« OG DEN SOCIAL- HISTORISKE ANALYSE

Træk i den historiske udvikling i Danmark 1870-1900 - Pontoppidans emancipatoriske positioner - Historiske problemer i den småborgerlige og borgerlige socialisering - Kommunikationsformer og kunstnerrollens degradering - Drømmen om løsrivelse fra markedsunderkastelse - Borgerlighed og driftregulering - Konklusion.

Preben Kaarsholms analyse af »Nattevagt« kan give anledning til at diskutere nogle problemer i forbindelse med socialhistorisk funderet litteraturanalyse. De efterfølgende betragtninger og analyser skal ses som et forsøg på at behandle og rejse nogle af disse problemer i en specifik analytisk sammenhæng, »Nattevagt«, snarere end som færdige resultater.

Blandt de problemer, som Kaarsholms analyse rejser, er spørgsmålet om i hvilket omfang det er muligt at gå fra beskrivelsen af generelle udviklingstendenser til beskrivelsen af specifikke litterære tekster uden redegørelse for de forskellige formidlinger af klassemæssig og specifik historisk art en given tekst er produceret af og i. Det vil f.eks. sige at det problem stiller sig, hvorvidt det er rimeligt at gå fra ét plan, hvor man beskæftiger sig med et modsætningsforhold mellem lønarbejde og kapital, til andre planer, hvor der er tale om en »oprørsproblematik«, uden f.eks. at beskrive gennem hvilke klassespecifikke formidlinger og konfliktforhold denne oprørsproblematik formidles og artikuleres.

Træk i den historiske udvikling i Danmark 1870-1900

Et af problemerne i forbindelse med analysen af litteraturen i denne periode er spørgsmålet om hvilken rolle den store økonomiske krise i årene efter 1873 spiller for periodens litteratur, og i forbindelse hermed: kan de samfundsmæssige modsætninger i 70'erne og 80'erne beskrives som modsætninger mellem lønarbejde og kapital, eller er denne modsætning i Danmark, delvis til for-

skel fra lande som England og Tyskland i samme periode, af forholdsvis underordnet betydning?

Kaarsholms hovedinddeling er en modstilling af en kriseperiode fra 1873 til slutningen af 80'erne over for en højkonjunktursperiode fra slutningen af 80'erne til udgangen af første verdenskrig. Mens kriseperioden skærpede klassemodsætningerne, afsvækkedes disse under den efterfølgende højkonjunktursperiode.

Der er heroverfor grund til at understrege de ret specifikke danske udviklingstræk i perioden. Den danske økonomis udvikling er et produkt af en international arbejdsdeling og er afledt af den industrielle udvikling i andre lande, særlig England og Tyskland. Den stigende industrialisering i disse lande medfører et stigende behov for fødevarer, som delvis importeres, bl.a. fra Danmark. I hele det 19. årh. stiger landbrugseksporten, og til gengæld for denne eksport af landbrugsvarer finder der en import sted af industrivarer, koloniale produkter og råstoffer sted. Danmark undergår en udvikling der i visse henseender har koloniale træk. Relativt lavtforarbejdede landbrugsvarer byttes for industrivarer.

Danmark indgår således i en international kapitalistisk arbejdsdeling, men basis for denne indgåen er en vareproduktion på småborgerligt grundlag. Ejeren af landbrugsbedrifterne udfører en væsentlig del af arbejdet, og resten af arbejdskraften leveres for en stor del af medhjælpere der får en væsentlig del af lønnen udbetalt i form af naturalier, kost, logi mm. og kun en mindre del af lønnen udbetalt i penge. I Danmark ser vi det for den generelle europæiske udvikling atypiske, at et vareproducerende småborgerskab i perioden styrker deres stilling, ligesom den småborgerlige produktionssektor både forøges i antal af ejere og i antal af ansatte indtil 1920.

Overfor disse småborgerlige vareproducenter stod der en kapital der hovedsagelig var en handels-og-finanskapital. Sv. Aa. Hansen skriver således: »socialt og navnlig rent økonomisk vandt handelsverdenen derimod i disse årtier en endnu mere anselig plads end før. Ganske vist led handelen under prisnedgangens svigtende fortjenestemargin, og ganske vist trængtes engroshandelen ud af landbrugseksporten, dels af direkte engelske opkøbere, dels af andelssektoren.

Til gengæld kastede engroshandelen sig over transitomsætningen af billigere sorter smør fra Østersølandene og Sibirien. Endvidere overtog handelen afsætningen af industrieksporten/.../ Den voksende omsætning på disse og andre områder øgede handelens andel af bruttofaktoriindkomsten fra 13 pct. i 1876 til ikke mindre end 18 pct. i 1895.

Storforretninger af hidtil ukendt omfang skabtes herunder, og selv almindelige købmændsforretninger ude i provinsbyerne kunne bringe meget betydelige indtægter«. (Økonomisk vækst i Danmark I, s. 232). I denne sammenhæng omtaler Hansen ikke de betydelige profitter som importen af råstoffer, industriprodukter og koloniale produkter gav. Foruden en kapitalakkumulation i engros-leddet sker der også en akkumulation i detailledet: »Den tiltagende købekraft i brede kredse af befolkningen gav detailhandelen øget om-

sætning, men her var konkurrencen efterhånden hård, og den skærpedes yderligere, da stordriften begyndte at vise sig i form af stormagasiner (ibid. p. 233).

Af fremstillingen fremgår det implicit, at der var et vist økonomisk modsætningsforhold mellem det vareproducerende småborgerskab og handelskapitalen (der bl.a. via finanskapitalen var sammenflettet med godsejerne, der havde sat en del af deres profitter fra 60'erne og 70'erne i banken): engroshandelen trængtes ud af landbrugseksporten bl.a. af andelssektoren. Ikke alene på produktionssiden (mejerier og slagterier) dannedes der andelsselskaber, hvorved den i disse produktionsvirksomheders skabte merværdi delvis blev overført til de agrare småproducenter, men også indenfor eksport af landbrugsprodukter og import og distribution af industriprodukter og koloniale produkter dannedes der andelsselskaber (f.eks. indenfor korn og foderstoffer, gødning, og detailhandel (brugsforeninger)). Andelsbevægelsen er således de småborgerlige producenters forsøg på at begrænse handelskapitalens (og industrikapitalens) dominans ved at bringe dele af denne kapital under småborgerlig kontrol. Der skete også en vis begrænsning, selvom handelskapitalens indflydelse var stigende i hele perioden. Den dominerende danske kapitalform, handelskapitalen, var således på ingen måde en krisehærgeret og svækket kapital, men tværtimod en kapital i støt vækst. Årsagerne til denne vækst udover det af Hansen anførte skal jeg kun gisne om, f.eks. kan de faldende priser på industriprodukter og den koloniale udbytning (Ø.K., østersøhandelen, profit afledt af udenlandsk udbytning) tænkes at have muliggjort forøgede profitter. Endvidere udstrakte storkapitalen sit funktionsområde.

Samtidig skete der en ekspansion af industrikapitalen, men denne ekspansion var en ekspansion der på ingen måde stod mål med handels-og-finanskapitalens. Endvidere var industrikapitalens ekspansion for størstedelen afledt af handelskapitalens: »I begyndelsen var det navnlig de økonomisk dominerende godsejerkredse, som investerede i industrien/.../ I 80'erne og 90'erne er det i højere grad end 20 år tidligere handelskapitalerne, som præger industrifinansieringen, medens landbrugets rolle er vigende/.../»(ibid. s. 291). Og selv indenfor industrien er det de mange småborgerlige og småkapitalistiske virksomheder, der præger billedet.

Man kommer derfor til det overraskende resultat, at den kapitalistiske produktion kun omfattede en meget ringe del af den samlede produktion ved udgangen af det 19. årh. Det, der sætter sig igennem i det 19. årh. er en vareproduktion i småborgerligt regie og som led i en international kapitalistisk arbejdsdeling. Først efter 2. verdenskrig er den kapitalistiske produktionsmåde blevet den absolut dominerende i Danmark.

Det dominerende *økonomiske* modsætningsforhold i provisorieårene er således hverken et modsætningsforhold mellem arbejde og kapital eller mellem bønder og godsejere, selvom disse modsætningsforhold eksisterede, men mellem de agrare småborgerlige producenter, bønderne, og byernes handelskapital, forårsaget af at der skete en nettooverførsel til byerne af eksport-og-import-profitter og ved beskatning. Udviklingen af andelsbevægelsen må ses

som en af manifestationerne af dette modsætningsforhold. På det politiske plan manifesteredes modsætningen særlig i form af en strid om beskatningsformen. Bønderne ønskede ejendomsbeskatningen omlagt og delvis afløst af indkomstskat. Efter at byerne i 1851 var sluppet for forbrugsskat var landdistrikterne i forhold til indtægterne 2 til 2½ gang så højt beskattede som byerne (Hansen p. 310). Et af de kontante resultater af systemskiftet blev en omlægning af beskatningen til fordel for landbruget.

Modsætninger mellem bønder og handelskapital var imidlertid ikke modsætninger der udmøntede sig i krav om ændringer af ejendomsforhold. Endvidere var der det problematiske ved handelskapitalens position, at dens indflydelse kun kunne formidles politisk via godsejerne, til trods for at der var modsætninger mellem handelskapital og godsejere, hvilke modsætninger bl.a. kom til udtryk i »børsoppositionen« (for hvilken Tietgen var talsmand i 1880). Da der i 90'erne voksede en organiseret arbejderklasse frem muliggjorde dette i sammenhæng med en række andre faktorer, herunder højkonjunkturen, at de ikke-antagonistiske modsætningsforhold kunne bilægges. En del af venstre-partiernes reformprogrammer var endvidere i overensstemmelse med bykapitalens interesser, og fundamentalt behøvede både godsejere og kapitalister en alliance med det talstærke agrare småborgerskab for at have en modvægt mod den fremvoksende arbejderklasse.

Provisoriestridighederne var således udtryk for det de gav sig ud for: politiske stridigheder i forbindelse med kravet om et fuldstændigt borgerligt demokratisk styre og en justering af statsapparatets funktioner - f.eks. på det uddannelsesmæssige område - til de nye økonomiske kendsgerninger og interesser. Da der ikke var fundamentale økonomiske modsætningsforhold mellem de grupperinger der støttede højre og de grupperinger der støttede venstre, var der da heller ikke, som også Kaarsholm nævner, objektive betingelser for en revolutionær omvæltning. Udover ønsker om skattemønstre, modstand mod befæstning, ønske om tiendeafløsning m.v. var kravene, parolerne, i oppositionen fra »venstre« ønsker af abstrakt egalitær karakter: lighed, frihed, retfærdighed etc. borgerlig demokratiske krav afledt af cirkulationssfærens frihed og lighed. En række af de mest evidente modsætningsforhold mellem agrare småborgere og byhandelskapital kunne løses indenfor de bestående rammer; bønderne kunne kanalisere deres aktiviteter ind i andelsbevægelsen og højskolebevægelsen. Det spørgsmål, der i andre lande kunne have gjort bønderne revolutionære, jordfordelingen, spillede kun en marginal rolle i Danmark, i og med at godsejerne kun ejede en lille del af den samlede landbrugsjord. Kun en ringe del af den samlede jordmasse har som følge af husmandslove skiftet ejer.

Det forhold, at vareproduktionen i slutningen af det 19. årh. satte sig igennem uden at den kapitalistiske produktionsmåde af den grund blev dominerende, rummer i sig forklaringen på en række af udviklingens modsætningsfyldte fremtrædelsesformer. Med vareproduktionens sætten sig igennem fremstår der en række friheds- og lighedsforestillinger. I den sammenhæng er handelsborgerskabet og de agrare småborgere bærere af den emanciperende ud-

vikling. Markedet bliver billedet på en uoverskuelig mængde af frie og i varebyttet lige individer. Kapitalismen fremtræder primært som en måde at handle på og kun sekundært som en måde at producere på. Kapitalisterne fremstår primært som handelskapitalister, der ikke akkumulerer p.gr.a. deres udbytning af arbejderne, men ved deres »udbytning« af »markedet«, ved deres magiske evner til at skabe rigdom ved at udnytte markedets muligheder for køb og salg af varer (dog ikke varen arbejdskraft). Samtidig medfører vareproduktionens gennemtrængen af de småborgerlige producenter integreres samfundsmæssigt som bytteværdiproducenter. Den samfundsmæssige relation mellem privatarbejderne fremtræder som en samfundsmæssig relation mellem varer d.v.s. mellem ting. I et samfund, hvor hovedparten af produktionen sker som småborgerlig produktion indføjet i en international kapitalistisk arbejdsdeling, kan en sådan varerelation fremstå som privatarbejdets degradation i og med dets samfundsmæssighed. Et samfund baseret på småborgerlig vareproduktion kan derfor hos de vareproducerende småborgere kun kritiseres abstrakt, i form af en moralsk kritik af at de samfundsmæssige relationer mellem privatarbejderne fremtræder som relationer mellem ting. Kritikken kan derfor give anledning til abstrakte utopier om en tilbagevenden til prækapitalistiske samfundsformer og evt. afsætte ønsker om en total ophævelse af enhver form for samfundsmæssig produktion i form af ønske om agrare selvforsynende familiebrug).

De modsætningsfyldte træk i udviklingen stammer således bl.a. fra at kapitalismen kun er slået igennem i cirkulationssfæren, hvorved denne dels afsætter en borgerlig emancipation, dels afsætter en i ækvivalentbyttet sat social integrationsform, der (tendentielt) opfattes negativt, som en degraderende og abstrakt ydre tvang. Men en kritik af den kapitalistiske udvikling som hovedsageligt tager sit udgangspunkt i en cirkulationssfærekritik, i en kritik af den tingslige fremtræden af relationerne mellem privatarbejderne kan let føre til implicit eller eksplicit reaktionære positioner i form af ønsker om at stoppe udviklingen af produktivkræfterne eller endog føre dem tilbage til et tidligere stade.

I denne fremstilling er industriproduktionens rolle underbelyst. Den kvantitative bestemmelse af industriproduktionens relativt ubetydelige rolle tager ikke hensyn til den langtidstendens der manifesterer sig i industriens kraftige vækst selvom denne endnu er beskeden i forhold til den samlede produktion. Denne tendens bliver synlig i 90'erne og fremefter. Det er da også først i 90'erne at f.eks. industriproletariatet og dets modsætningsforhold til kapitalen spiller en rolle i f.eks. Pontoppidans forfatterskab. Når det derfor hos Kaarsholm hedder: »Men hvis man taler om *tendens* - litteratur i forbindelse med disse tidlige noveller, overser man, at Pontoppidan lige præcis ikke fremstiller det, der er hovedtendensen i perioden: Horisontens tendens til at indsnævre sig, kapitaliseringens tendens til at sætte industrikapitalen i hovedsædet« så har det kun en begrænset rigtighed, idet Pontoppidan faktisk beskriver industrikapitalens og industriproletariatets vækst, selvom han ikke sætter det i det hovedsæde, som det heller ikke sidder i på det pågældende tidspunkt.

Naturalismens tendenslitteratur skildrede det der for dens forfattere måtte fremtræde som tidens tendens: gennembruddet af et vareproducerende samfund. (Når Kaarsholm endvidere knytter fraværet i litteraturen af hovedtendensen i økonomien sammen med at oprøret kommer til kort, fordi den nye prosperitet i 90'erne svækkede proletariatets kampkraft, hvis jeg forstår ham ret, så problematiseres dette af at arbejderne i 70'erne og 80'erne bl.a. p.gr.a. prisfald havde ret store reallønsmængder, der ganske vist blev større i 90'erne, men i det store hele er der en kontinuitet ikke en diskontinuitet mellem de to perioder i lønmæssig henseende. Helt bortset fra det problematiske i at sammenblande borgerlige og proletariske oprørsønsker).

For den småborgerlige litteraturproducent Pontoppidan gav denne handelskapitalens underlæggen sig stadig nye områder af den samfundsmæssige produktion særlig modsætningsfyldte udslag. Vareproduktionens emancipatoriske aspekter gjorde ham til tilhænger af »udviklingen« hvorimod vareproduktionens underlæggen det håndværksmæssige arbejde under bytteværdiproduktionens vilkår gjorde ham til modstander af den kapitalistiske udvikling ud fra delvis reaktionære positioner. Jeg skal i det følgende uddybe dette.

Pontoppidans emancipatoriske positioner

Den økonomiske udvikling afsatte, som omtalt, krav om frihed og lighed. Disse krav afsatte sig hos Pontoppidan primært som to former for kritik: kritik af den politiske struktur, den manglende indløsning af de i juni-grundloven nedlagte retningslinjer for et borgerligt demokrati og kritik af aspekter af den borgerlige og specielt den småborgerlige familie. Den politiske kritik af accepten af de enevældige aspekter af provisorie-styret afsvækkes henimod systemskiftet, og nogle år efter systemskiftet »erstattes« den af en kritik af det borgerlige demokrati, som ikke opfylder Pontoppidans forventninger til et sådant. Den politiske kritik er af abstrakt karakter: FRIHEDEN bliver undertrykt; i kritikken af det provisoriske samfund indgår der endvidere en social-humanistisk kritik af at en række grupper lider materiel nød. Kritikken af den borgerlige familie er mere konkret, f.eks. i »Lykke-Per«. Hovedkritikken mod den borgerlige familie og dens socialiseringsformer retter sig særlig mod den i familien fungerende ekstreme driftbeherskelse og undertrykkelse af umiddelbar sanselighed.

Sammenhængen mellem kritikken af de politiske strukturer og kritikken af den borgerlige familie ses måske tydeligst i »Illum galgebakke«, hvor en beskrivelse af betingelserne for en revolutionær i sin konkrete udformning er en opfordring til en opløsning af den borgerlige familie: betingelserne for en revolution er: »/.../... Spark Ungerne nøgne ud af Rederne, saa snart de er store nok til at stjæle. Lær dem at sulte, at fryse og lide al menneskelig Elendighed, Fyld deres Hjerter med Had og Bespottelse! Lad dem vokse op i Drukken-skab og liderligt Levnet. Lad dem søge deres Fader i Fængslerne, deres Moder

mellem Skøgerne... Det er Prisen, siger jeg! Her er Kravet! (NS,I,415). Men implicit bliver »hærdningen« af individet her blot flyttet fra familien til nogle som naturtilstand fremtrædende samfundsmæssige mangeltilstande, der gennemtvinger de for socialiseringen nødvendige indlæringer i driftafkald og driftbeherskelse, hvorved dannelsesforestillingen bibeholder en række borgerlige træk.

Kritikken af den borgerlige familie har dyrkelsen af den pjalteproletariske eksistens som sin ekstreme position, en position der dog kun ambivalent hyl-des af Pontoppidan. Overhovedet er den proletariske og særlig den pjalteproletariske eksistens' opløsning af den borgerlige familiestruktur den væsentligste synsvinkel hvorunder Pontoppidan forholder sig til proletariatet og pjalteproletariatet. Således i »Lykke-Per« hvor der er en kristeligt funderet afstandstagen fra storbyeksistensen: efter faderens død får Per øjnene op for storbyens skyggesider, bl.a.: »/.../omflakkende Eksistenser, hvoraf en Storstad vrimler, ofte forholdsvis velholdne unge Mennesker: Kommis'er, Fabriksarbejdere, Barbersvende, Opvartere o.lign. for hvem det at have et Hjem var bleven en overflødig Luksus. De tilbragte deres Fritid paa Gaden, i Ølkipperne, paa Dansebulerne/.../De ejede kun, hvad de bar paa sig, og flyttede fra Bydel til Bydel uden varsel. Det var en Levevis, der tildels var dem paatvunget af Eksistenskampen i disse Millionbyer. Den, som havde vænnet sig til at leve Tilfældighedernes Liv paa Gaden og i det hele var friest i sine Bevægelser skaffede sig lettest Erhverv. Hjemlig Hygge, Fred og Tryghed var for saadanne folk bleven aldeles fremmede Begreber, der end ikke fremkaldte noget Savn. (LP. I, 279 f.). Her er den totale »frihed« som vare i cirkulation beskrevet. Mens denne frigørelses negative og degraderende træk fremhæves af Lykke-Per i og med fremhævelsen af opløsningen af (illusionen om) en familær tryghedsø, isoleret og afsondret fra markedet, fremhæves de emancipatoriske træk af teksten (Pontoppidan) gennem Jakobes mund: »Og alligevel! Selv saadanne hjemløse og forkomne Storstadsstodderes Liv syntes hende i dette Øjeblik hundrede Gange rigere end Bondens betryggede Muldvarpetilværelse, og hun forstod saa godt, at de trods Sult og Elendighed blev ved at klamre sig til Stenbroen, indtil Døden bortskyllede dem. En saadan Millionby ejede noget af Havets Fortryllelse. Der var noget af Bølgens eventyrlige Dragning i denne morderiske Tilværelseskamp, i denne vilde Omtumlen, i dette uophørlige Op og Ned, der lige til Undergangens Øjeblik blev ved at lokke med nye og grænseløse Muligheder«. (LP. II. 212).

Denne »frigørelse« forstås imidlertid kun i mystificeret form ved at de kapitalisatte samfundsrelationer opfattes som et uoverskueligt »hav«, styret af uforklarlige naturlove, hvorved de muligheder der opstilles er enten at fremhæve frigørelsen og samtidig at fetichere de kapitalistiske tvangssammenhænge som værende naturlove, eller at fremhæve degraderingen i en implicit sammenhæng med en problematisering af frigørelsen, eller at løsrive frigørelsen fra sin samfundsmæssige oprindelse og gøre den til et »indre« og personligt problem. Den emancipatoriske position kunne under de givne historiske betingelser kun af småborgerskabet formuleres samfundsmæssigt i form af

reformisme, jfr. Jakobe, der med hendes konfessionsløse skolehjem varetager den reproduktion af arbejdskraften, som den opløste familie ikke mere kunne varetage. Overfor denne reformisme kan kritikken af den kapitalistiske degradering af de »medmenneskelige« relationer derimod resultere i at kapitalismens emancipatoriske rolle underkendes og fornægtes.

Når det derfor i »Nattevagt« er pjalteproletariatet og ikke proletariatet der er bærer af (en abstrakt) negation af samfundsf forholdene, kan man se en løsrivelse af kritikken fra den konkrete sammenhæng med produktionsforholdene.

Nogle historiske problemer i den småborgerlige socialisering

I »Lykke-Per« beskrives der flere forskellige religiøst legitimerede socialiseringsformer. Disse formers religiøse aspekt manifesterer sig i form af en modsætning mellem en lutheransk statskirkelighed overfor en grundtvigiansk halvprivat kirke.

Den lutheranske statskirke er igen opdelt i to hovedretninger: En »gammel-lutheransk« og tendentielt pietistisk retning, i hvilken de religiøse forestillinger primært knytter sig til intimsfæren i en patriarkalsk funderet asketisk religiøs inderlighed og i en rationalistisk retning, hvis patriarkalske rationalisme både er knyttet til intimsfæren og til den samfundsmæssige produktion. I romanen artikuleres de religiøse forhold særlig i en modstilling af den grundtvigianske bevægelse og den pietistisk prægede embedsmandskirke som manifesteret af Sideniuserne og af pastor Fjaltring.

Modsætningen mellem »gammellutheranismen« i den sidenius'ske udgave og grundtvigianismen kan først ses i forhold til den økonomiske indføjning. Sidenius'erne er først og fremmest statseembedsmænd, hvorimod grundtvigianske præster først og fremmest er »privatansatte«, enten direkte i form af ansættelse ved frimenigheder, eller indirekte/ideologisk i og med at de ganske vist har statsansættelse, men hvor konstitueringen af menigheden sker ved konkurrence på det frie marked om sognebåndsløserne. Denne »privathed« i ansættelsen antydes i forbindelse med pastor Blomberg i LP ved at han får økonomisk tilskud fra menigheden. Det markedsstyrede i det grundtvigianske frisind fremhæves eksplicit i LP: »Naar han/LP/ saae disse Mænd sidde gemytlig og forhandle om Syndsforladelsen eller Bønhørelsen med en velstoppet Pibe i Munden; naar han hørte dem overbyde hinanden i Billighedsfølelse og friskfyragtig Imødekommen af Tidens Ønske om Religion til nedsat Pris, saae forstod han det Navn »Grossererne«, som Pastor Fjaltring havde heftet paa dem«. (LP,II,281).

Til forståelse af den samfundsmæssige baggrund for pietisme og gammel-

lutheranisme« kan man citere Max Weber: «/.../de dyder, som pietismen opdyrkede, mere var dem, man på den ene side finder hos den »kaldstro« embedsmand, funktionær, arbejder og hjemmearbejder og på den anden side overvejende hos patriarkalsk-sindede arbejdsgivere som/lægger en Gud velbehagelig *nedladdenhed* for dagen. Calvinismen synes i sammenligning hermed at være mere beslægtet med de borgerligt-kapitalistiske erhvervsdrivendes hårde, retsindige og aktive holdning. Den *rene* følelespietisme er endelig -/.../et religiøst legetøj for »leisure classes«. »(*Den protestantiske etik og kapitalismens ånd* s. 85). Den religiøst prægede patriarkalske indlæring i drifts-afkald og askese formidledes via den familiære indlæring i beherskelse, hvis funktion var at tilpasse individet til et forholdsvis statisk-patriarkalsk samfund og til en kaldspræget men passiv indgåen i på forhånd definerede samfundsmæssige rammer. Det drejede sig ikke om ved rationel kalkulation aktivt at beherske et uoverskueligt marked, men derimod om at tilpasse sig nogle overskuelige ydre rammer og at inderliggøre disse rammer, hvorved beherskelsen særlig fik form af en familiær og individuel beherskelse. I tilfælde af ændringer af de ydre forhold vil dette ikke understøtte et forsøg på en aktiv beherskelse af disse ydre forhold, men understøtte en passiv tilpasning til disse forhold ved yderligere beherskelse.

Denne inderliggjorte beherskelse og askese kan imidlertid potentielt føre til en autonomisering af askesen i forhold til dens samfundsmæssige funktion, således at beherskelsen og askesen fra at være et redskab i en socialisering, hvis mål er en tilpasning indenfor verdsligt satte rammer, bliver et redskab i en socialisering, der som mål får en fornægtelse af enhver verdslighed, enhver materiel samfundsmæssig funktion. Særlig for lavere præstelige funktionærer i det ideologiske statsapparat er der objektive muligheder for at løsrive den asketiske inderlighed fra dens verdslige funktion, hvorved beherskelsens autonomisering af individet kan danne basis for en aktiv kritik af verdsligheden. Det privatmenneskelige aspekt af borgeren løsriver sig fra det samfundsmæssige aspekt.

I den anden halvdel af det 19. årh. var denne asketiske embedsmands-formidlede ideologi i højere grad end tidligere i uoverensstemmelse med borgerskabets interesser. Den hurtigere kapitalakkumulation og de hurtigere ændringer af produktions- og handelsvilkår krævede at den økonomiske beherskelse kombineredes med en større »frihed« i de økonomiske dispositioner. »Gammellutheranismens« uoverensstemmelse med borgerskabets interesser ses i »Lykke-Per« i den modstand som pastor Sidenius øver overfor borgerskabets projekter til at overleve under de ændrede økonomiske vilkår. Dette fremstår særlig ved modsætningen mellem pastor Sidenius, der modarbejder et fjorduddybningsprojekt, der kunne fremhjelpe købstadens handel, og pastor Blomberg der er en aktiv kraft i et jordforbedringsprojekt. Sidenius bliver da også ideolog for den del af borgerskabet og borgerskabet, der ikke kan omstille sig til de nye handelsmæssige og produktionsmæssige krav: »Det havde været Forretningsfolk af den gamle Skole, der i deres Bondehovmod ikke vilde erkende, at Tiden var løbet fra dem, og som lod haant om de æn-

drede Former, Samfærdselsmidlernes Udvikling havde givet Handelen. Flere af Byens bedste Familier, der havde levet stort paa nedarvet Rigdom, sank i Aarene efter Krigen næsten ned til Fattigdom«. (LP.I.s29). Ved som ideolog for de vigende dele af småborgerskabet og borgerskabet at forkynde afkald, er pastor Sidenius medvirkende til fikseringen af disse i den vigende position.

Den borgerlige familie, som Pontoppidan reagerer imod, er derfor en historisk specifik udgave af den borgerlige familie med et særligt småborgerligt tilsnit, og den er i slutningen af det forrige århundrede i uoverensstemmelse med de socialiseringsbehov som de ændrede økonomiske vilkår stiller til borgerskabet og kan derfor kritiseres på borgerligt-emancipatorisk grundlag. For Lykke-Per går kritikken bl.a. ud på en *hævdelse af nødvendigheden af at kombinere selvbeherskelsen med en omverdensbeherskelse*. Denne omverdensbeherskelse tager konkret skikkelse af en ingeniør-uddannelse, hvorved en beherskelse af den indre »natur« delvis erstattes af ønsket om en beherskelse af den ydre natur. Anledningen til valget af ingeniør-uddannelsen er imidlertid ønsket om at beherske og kontrollere det der ser ud som om det var et resultat af den samfundsmæssige »natur«, nemlig den økonomiske stagnation hos dele af det østjydske købstadsborgerskab. Ingeniør-projekterne går ud på at foretage tekniske opfindelser m.v. der kan gøre Jylland eller dele af Jylland til økonomisk blomstrende område(r). *De samfundsmæssige tvangssammenhænge og økonomiske lovmæssigheder står overfor det enkeltstående individ som en ydre natur*. Modellen for omverdensbeherskelse bliver den »håndværksmæssige« direkte og ikke-samfundsformidlede relation mellem det enkeltstående individ og naturen. I Lykke-Per's tidlige selvforståelse er der en direkte og ikke samfundsformidlet sammenhæng mellem hans udførelse af ingeniørprojektets tegninger og så realisationen. Forudsætningen for det der fremtræder som naturbeherskelse er ikke i denne forståelse de tusindvis af arbejdere underkastet kapitalen, der skulle til at realisere projektet, men er til stede i og med den håndværksmæssige »forsvarlighed« og kvalitet i ingeniørprojektet. Lykke-Per har et indre *kald* til at udføre projektet og dette kalds samfundsmæssige oprindelse har han kun en meget mystificeret fornemmelse af. Det kaldsprægede forhold til de »håndværksmæssige« normer og forestillinger besidder derfor for Lykke-Per en autonomi, der trues, da han må erkende at i dette samfund, Danmark i slutningen af det 19. årh. kan en sådan udfoldelse kun ske på kapitalens betingelser, således at samfundsmæssigheden overhovedet fremtræder i form af Kapitalen, eller konkret i form af kapitalisten Max Bernhardt og hans konsortium af grossererere. Den tekniske beherskelse er underkastet kapitalforholdet og »kapitalbeherskelsen«.

I emancipationens forankring i individualistisk autonomi ligger både dens begrænsning og dens mulige kritiske positioner. Emancipationens resultat, »lykken«, opfattes som en belønning, der tildeles det enkeltstående individ, *helten*, som belønning for hans overvindelse af naturen. Forfatterskabets egentlige, men degraderede »Lykke-Per« er imidlertid grosserer Søholm i De dødes rige. Hans omverdensbeherskelse er en egentlig samfundsbeherskelse

funderet på hans totale bytte-værdistyring, der totalt »hæmningsløst« underordner brugsværdier, »håndværksmæssige« kvaliteter etc. under kapitalakkumuleringen. Derved fremtræder frigørelsens samfundsmæssige tvangskarakterer og den deraf følgende nødvendige berøvelse af (forestillet) individuel autonomi. De af den økonomiske udvikling frembragte falske forestillinger om individuel autonomi bliver udgangspunkt for kritikken af udviklingen.

Ønsket om familiær emancipation var bundet til forestillinger om »udviklingen«. I det omfang at denne udvikling efterhånden erkendes som værende en kapitalistisk udvikling, og i det omfang denne kritiseres eller fordømmes kunne man forestille sig at det ville have konsekvens også for holdningen til den familiære emancipation. Jeg vil vende tilbage til dette problem senere.

Som forfatter producerer Pontoppidan på individuel og »småborgerlig« vis romaner og noveller, som han sælger på markedet via et forlag. Han kommunikerer abstrakt og som vareproducent med en abstrakt offentlighed. Den håndværksmæssig-kunstneriske arbejdsproces trues derved af at blive »reduceret« og »degraderet« til at være vareproduktion, således at produktionsprocessen, det kunstneriske arbejde, ikke styres af brugsværdiaspektet, men at dette styres af hensynet til produktionen af bytteværdi. I forhold til andre former for »åndelig« produktion såsom journalistisk virksomhed er den direkte kapitalistiske indflydelse på arbejdsprocessen i form af egentlig forlagsstyring formodentlig af et begrænset omfang. Men Pontoppidan står ikke overfor en for ham fast afgrænset offentlig, mere specifikt, en fast afgrænset og konkretiserbar læserkreds. Læserkontakten kan kun konkretiseres ved oplagstallenes størrelse og ved dagbladenes behandling. Da dagbladsbehandlingen reflekterer de litterære konjunkturers hastige skiften udgør de for Pontoppidan en materialisation af den læsende offentligheds »nye« og større flygtighed og »sensationslyst«.

Kritikken af litteraturproduktionens markedsformidling var for Pontoppidan hjemløs, i og med at den tidligere tingenes tilstand, det enevældige mæcenatsystem ikke udgjorde et acceptabelt alternativ, ligesom heller ikke udgangspunktet i miljømæssig henseende, det tilsyneladende på det individuelle kald byggede personlige forhold mellem embedspræst og menighed udgjorde et grundlag for et alternativ byggede på statsmæcenat. Logisk forudsætter markedsformidlingens fald (og »Nattevagten«) et forudgående paradisk som imidlertid er uden noget præciserbart historisk indhold.

Vi vil først kaste et blik på den fuldt udfoldede kritik af kunstproduktionens varekarakter for derefter at kunne se ansatserne til denne i »Nattevagt«. Den fuldt udfoldede kritik findes i portrættet af Karsten From i »De dødes Rige«. Karsten From har som ung vist anlæg for malerkunsten, men han får smag for et stort privatforbrug, og han giver sig til at male portrætter af bourgeoisie. Om et af hans malerier siges det f.eks. at det er »malet med den virtuosmæssige Dygtighed i Gengivelsen af Silkestoffer, Guldbrokade og Juveler, der havde gjort Karsten From til den fornemme Verdens Yndlingsmaler«. (DDR. s. 277). Naturalismen er »forfaldet« til at være en forherligelse af den materielle virkelighed. For at tilfredsstille sin personlige lyst til driftudfoldelse producerer From salgbare produkter. Selv livet i intimsfæren underkastes

denne salgsaktivitet, f.eks. i form af selskaber til ære for indflydelsesrige journalister. Som han siger: »Vil man være med i Dansen, maa man betale for Musikken. Se til Karl May! Han er ogsaa i den Henseende en Kunstner *up to date!* Han har sit Efterretningsvæsen i Orden. Han kan ikke rejse herfra til Roskilde, uden at den samlede københavnske Presse lader Trommerne røre«. (DDR. s. 433). Karsten From går i romanen under navnet kunstgrosseren. I romanens selvforståelse angiver dette navn den objektive årsag til Karsten Froms profitstyrede håndværksproduktion: den handelskapitalistiske fremgangsmådes smittende virkning.

Men i *De dødes Rige* gives der også en forklaring på den subjektive årsag til Karsten Froms degradation. Hans mor er prostitueret, og han er således født udenfor ægteskabet. Senere bliver hun gift med en billetkontrollør ved en dansebule. Også i ægteskabet mangler hun enhver form for driftbeherskelse: »Saalænge hun havde noget at sælge, eller blot hun kunde skaffe sig Kredit hos Kvarterets Handlende, diskede hun op med en Overflod af Spisevarer, proppede Børnene med Mad eller puttede dem i Seng og købte Vin og lækre Sager for at slaa sig løs med Armen om Mandens Hals«. (265). Han har således rod i en pjalteproletarisk *uhæmmethed* og i et miljø hvor enhver form for driftafkald er ukendt.

I og med at den subjektive årsag til markedsdegradationen ligger i en uhæmmet driftudfoldelse, bliver den subjektive modforholdsregel en småborgerlig streng driftbeherskelse. Styrende for denne driftbeherskelse bliver en religiøst-puritansk kaldsforestilling af abstrakt karakter. Denne kaldsforestilling kan man komme i besiddelse af på to måder: enten ved en individuel åbenbaring eller ved socialisering i den tilsyneladende ikke-kapitalsubsumerede intimsfære. I »Nattevagt« sker socialiseringen af kaldsforestillingen i et patriakalsk fader-søn-forhold: Jørgen Hallager får sandhedens fakkell overrakt af faderen og giver den videre til sønnen. Den asketiske kaldsforestillings sammenhæng med protestantiske forestillinger understreges af at handlingen er henlagt til Rom, jfr. Jørgen Hallager: »Hvorledes var det, at Rom kaldtes i Johannes' Aabenbaring? »Den babyloniske Skøge«. Ja, - og saaledes var det endnu! Fra denne By, fra dette forherligede Land havde Fordærvelsen bredt sig ud over den ganske Verden. Herfra forlokkedes Sindene endnu den Dag idag til disse Febersyner, til dette Drømmegøgl, til denne gejle Leflen med alt det, der sugede marven ud af Menneskeviljerne og lagde Jorden øde« (NS.II.145)

Det er kun fra denne puritanske position at en kritik er mulig af de kunstnere, der på »publikums« ønske om »skønhed« og »glæde« reagerer som følger: »Og straks er I Taskenspiller-Kunstnere ved Haanden som Publikums adrætte Kellnere. En Gang Glæde - vær's artig! Ønsker Herskabet Skønhed - om to Minutter! Og Publikum er henrykt, og Kelleneren faar et Ridderkors i Drikkepenge«! (NS.II.148), af den kunst, der kan benyttes til dekoration i »den nye Chokoladepapirs-Industri/.../ Med saadanne Kunstværker paa Bonbonæskerne maa de kunne tage mindst ti Øre mere for Pundet«! (146). Men »Nattevagt«s ironi er, at også Jørgen Hallager må sælge sine produkter, han sælger bare den nøgne og usminkede *sandhed* og virkelighed som efter en højkonjunktur er på vej nedad på kunstbørsen. Effekten af puritanismen bliver derfor kun en personlig integritet hos kunstneren, hvorved truslen om en spaltning i to roller er overhængende: en privat integritet og en offentlig-

kunstnerisk depravation i rollerne som privatperson og som producent. I »Nattevagt« er de to mænd, der strides om kvinden, både kunstnere og privatpersoner. I »De dødes Rige« foregår kampen om kvinden mellem Torben Dihmer, der blot er privatperson, og kunstneren Karsten From, for hvem selv privatlivet bliver en del af den kunstneriske forretningsførelser. Adskillelsen og modstillingen af arbejde og privatliv er derved blevet fuldkommen.

Kommunikationsformer og kunstnermaskens degradering

Jørgen Hallager må opgive at kommunikere »sandheden« til offentligheden, og kommunikerer den nu kun i intimsfæren. Det nærmeste Hallager kommer til en deltagelse i en kommunikativ sammenhæng af en anden art er hans deltagelse i kunstnerorganisationen »Klumpen«, senere omdøbt til »Nattevagten«. Men udover dette er Hallager en kunstner der som isoleret individ maler (stregkende) arbejdere og derefter forsøger at sælge disse malerier til borgerskabet.

Mens Hallagers kunstnerrolle besidder en vis autenticitet, selvom kommunikationen af sandheden er henlagt til privatheden, er der i »Lykke-Per« sket en bemærkelsesværdig udvikling. Det nærmeste man kan komme et portræt af en offentlig fungerende kunstner - bortset fra kap. 2's spydige miniportrætter - er portrættet af den totalt pengestyrede journalist Dyhring, der kommer til at fungere som den ny tids kunstner: den professionelle bevidsthedsproducent; han har ingen »særlig mærkelige Evner som Skribent« men »Allerede fra sit enogtyvende Aar havde han haft en Aarsindkomst, der nærmede sig en Ministergage. Teaterdirektørerne kappedes om at spille hans Færbearbejdsler, Bogforlæggerne tilkøbte sig hans Bevaagenhed ved at udgive hans Oversættelser, som besørgeades af en eller anden fattig Sproglærer/.../« (LP.I.189). En autentisk »kunstner« er der ganske vist i »Lykke-Per«, nemlig den dagbog-skrivende og legendeforfattende Lykke-Per, ved Vesterhavet, men det er en kunstnerisk udfoldelse der er løsrevet fra enhver form for kommunikativ sammenhæng og forvist til en privat og intim inderlighed i form af dagbogsformens privathed. Kun som privat kan kunsten og kunstneren besidde autenticitet. At Pontoppidan så sælger denne »dagbog« sammen med resten af romanen til et forlag er et paradoks der ikke kan tematiseres og fremstilles indenfor romanens rammer.

Umuligheden af autentisk offentlig kommunikation kan i »De dødes Rige« ses ved den modstilling mellem hvad der kommunikeres offentligt og hvad der kommunikeres privat eller overhovedet ikke kommunikeres. Nogle af de mest autentiske holdninger og meninger i DDR er Torben Dihmers dommedagsvision, der fremsættes overfor en ven, og pastor Vestrups vision af den moderne storby som et helvede, hvor denne vision har form af en indre monolog: »Men dette travle Mylder paa Fortovene, disse lange Rækker af Spor-

vogne, der suste afsted som hele Jernbanetog med svovlblaa Gnister under Hjulene,/.../Over Taget af en Bygning paa den anden Side af Gaden stod der med luende Bogstaver: »Whisky er den bedste Drik«. og se der! Endnu højere oppe blev der som af en usynlig Haand skrevet henover Himlen med Ildskrift: »Søholms Kaffe er den billigste«.

»Dette er jo Helvede«! mumlede han«. (DDR. s. 218)

Hans offentlige kommunikation, hans vækkelsesprædikener i København bliver derimod beskrevet udefra og set i deres degraderethed. De er arrangeret af det sensations-og profithungrende dagblad, »Femte Juni«, om hvis chefredaktør det hedder at han var »naaet til sin Chefpost ad Kontorvejen. Han skrev aldrig selv en Linje i Bladet, men instruerede og dominerede en stab af Medarbejdere, hvis værdi for Abonnementsprotokollen han nøje takserede og kontrollerede. Personlig forestod han Annonceafdelingen, som han viede sin specielle Interesse. Han var bleven Bladets Leder paa et Tidspunkt, da københavnsk Bladvirksomhed fra at være en Slags Husflid blev en Industri i stor Stil, hvor det tekniske Apparat betød mere end Talentet og derfor krævede en praktisk uddannet Mand i Spidsen./.../»Femte Juni«/.../var nu et Millionforetagende, der beskæftigede flere hundrede Mennesker«. (DDR. 239 f.). Det er dette profitforetagende der konstituerer Vestrups offentlighed, hans menighed: »Salen, der rummede fire-fem hundrede mennesker var opfyldt indtil Vindueskarmene af Bladets brogede Publikum. Der sad Studenter og Kontorister Side om Side med Byens unge Levemænd. Jævne Borgermaddammer bredte sig paa Bænk sammen med Modedamer, der mødte med Teaterkikkert og Konfektpose. En Del af Kvarterets Smaahaandværkere og andre Arbejdere var ogsaa gaaet herhen for at se Samuelsens sidste Barnumske Trækplaster: en hellig Mand, der var smidt ud af sin Præstegaard paa Grund af Usædelighed«. (s. 306). I denne kapitalsatte menighed prædiker han i enfoldige vendinger om driftafkald og beherskelse/ tugtelse og kommer med almenmenneskelige betragtninger, hvorimod de i visionen registrerede konkrete sansninger af storbyen udelades.

Vestrups vækkelsesprædikener kan ses som et forsøg med en form for direkte, verbal kommunikation til offentligheden, men denne konstitueres af massemedierne og er korruperede af dem, ligesom Vestrup til sidst bliver totalt korruperet ved at få ansættelse ved et kirkeligt blad og derved underordnet den profitindustri der hedder kirkelighed.

Den politiske leder og taler Enslev lider et lignende nederlag ved hans forsøg på at henvende sig til den politiske offentlighed. Hans sidste tale i folketinget er præget af afmagt stillet overfor tilhørernes kompakte modstand og kulde. Om aftenen derimod holder han en tale til de trofaste tilhængere konge-agtigt eller fører-agtigt stående på en balkon højt over mængden, og i denne tale er der livskraft (selvom den fører ind i Enslevs død). Autentisk kommunikation kræver autoritær underkastelse under den kommunikerende.

Den kommunikative afmagt kan således ikke læges ved den blotte fysiske direkthed i kommunikationen, idet der hos publikum ikke er nogen umiddelbarhed at tale til.

Der ligger en lang udvikling mellem »Nattevagt«'s skepsis i forhold til den kunstneriske kommunikations mulighed og »De dødes Rige«'s beskrivelse af (næsten) enhver form for kommunikation som sat indenfor degraderede rammer og som værende umulig. Denne udvikling er styret af en samfundsmæssig udvikling, herunder udviklingen indenfor massemedierne, og er ikke blot udtryk for en indre udvikling i forfatterskabet. Registreringen af udviklingen sker imidlertid ikke fra et klassemæssigt vakuum; Pontoppidans registrering af udviklingen sker fra de småborgerlige intellektuelles synsvinkel og den giver sig udtryk i en småborgerlig-radikal samfundskritik.

Drømmen om løsrivelsen fra markeds-underkastelsen

I det foregående har vi set, hvorledes kunstnerrollen bliver mere og mere uholdbar og degraderet. Til forståelse af hvorfor Pontoppidan, der i begyndelsen af 90'erne stod på en skillevej hvor han enten kunne kritisere den kapitalisme og det borgerlige demokrati, der nu tegnede sig, fra et almentmenneskeligt synspunkt, tilsyneladende højt hævet over klasse modsætningerne, eller fra et arbejdersynspunkt, er »Nattevagt« oplysende, fordi den står midt på skillevejen, er skrevet på et tidspunkt, hvor Pontoppidan formodentlig ikke endnu i sin egen selvforståelse har valgt udgangspunkt (selvom de historiske og individualhistoriske forudsætninger gør, at vi bagefter kan se, at valget af solidaritet med industriproletariatet var udelukket på forhånd). Kun ved at se tendenserne i »Nattevagt« i sammenhæng med deres udviklingspotentialer, som igen kan ses ved deres udfoldelse i senere skrifter, kan man forstå de indre modsigelser og konflikter i »Nattevagt«.

Til forståelse af at der er tale om en skillevej kan en analyse af Thorkild Drehling tjene. Han er den af romanens konservative personer der står stærkest. Det der potentielt gør Thorkild Drehlings position så stærk i »Nattevagt« er det ikke umiddelbart indlysende forhold at han er godsejersøn og potentiel godsejer, d.v.s. han er økonomisk uafhængig på basis af ikke-kapitalistiske økonomiske forhold. Drehling er potentielt *Menneske* med stort M, helt løsrevet fra det kapitalistiske samfunds forskellige sociale masker såsom »køber« og »sælger«, ligesom han i sin kunst vil skildre de lidelser der er *fællesmenneskelige*, eksistentielle: »Gaa ned ad en Gade og betragt de Ansigter, du der møder. For hvert et, der er mærket af Nærings sorg, Tvang eller anden ydre Vold, vil du finde ti, ja tyve, hvori du kan læse som i en aaben Bog om den tusindartede indre Kummer, der hærger Menneskene, uden Hensyn til Rang og Stand, ja, som maaske føles allerstærkest af dem, hvem Livet tilsyneladende har været mest gavmild imod... Kærlighedssorger, Forældre bekymringer, Ensomhedsfølelse, Livslede, Frygten for Døden, Frygten for Livet... hvad veed jeg!« (NS,II,149). Hans eget liv er et eksempel på dette; trods hans rigdom og hans skønhed får han ikke den pige han er forelsket i.

Denne Thorkild Drehlings menneskelighed er imidlertid ikke en feudal menneskelighed, men netop en kapitalistisk *privatmenneskelighed*, en almenmenneskelig essens overfor hvilken de »ydre« sociale roller, funktioner og materielle forhold er materielle uegentligheder, der evt. kan binde den indre og ideelle menneskelighed og forhindre denne egentlige og rene menneskelighed i at komme til udfoldelse. Den borgerlige stat frisætter det egoistiske enkeltmenneske, hvis forhold til omverdenen er varebesidderens og hvis forhold til omverdenen er formidlet via markedet. Bag denne borger-maske sættes igen forestillingen om den fra produktionssfæren og cirkulationssfæren afsøndrede menneskelighed og intimitet. Mens vareproducentens og varebytterens relation til de øvrige mennesker fremtræder som begær »profit«, fremtræder den egentlige menneskelighed og intimitet i form af begærløsheden. Denne begærløshed kan dels fremtræde i form af æstetisk oplevelse, i den æstetiske forståelse der udtrykkes i Kants »interesseløse behag«³, dels som den ved driftnegation fremtrædende menneskelighed, jfr. Drehling: »At han virkelig havde været med i denne vanvittige Jagt efter det Fantom, der kaldtes Menneskenes Frihed! Ak, Frihed for Mennesket, der indtil Verdens yderste Dag vilde vedblive at være sine egne Lidenskabers slave: der fra Vuggen til Graven trælled under sin Ærgærrigheds, sin Bryndes, sin Egenkærligheds jernhaarde Aag! Eller var der nogen Lovparagraf, der kunde skænke Lægedom for forsmaaet Kærligheds Kvaler, for det ensomme Hjertes Angst, det saarede Hjertes Kummer«? (NS,II,139). Hvis alle mellem-menneskelige relationer er varerelationer, styret af det egoistiske begær, er driftafkaldet den eneste måde at negere degradationen på. Men derved er individet for alvor isoleret i monadologisk inderlighed.

Trods den ironiske ambivalens, der præger beskrivelsen af Drehlings gennembrudsbillede »af den protestantiske Kirkegaard ved Cestius' Pyramide i Rom - det Sted, hvor Ursula hvilede«, og hvor »Med gribende Virkning havde han ved Fremstillingen af de høje, mørke, alvorsfulde Cypresser og de lange, lige Rækker af hvide Marmorsten formået at fremmane Gravens og Dødens ophøjede Ro og ligesom ladet ane en ensom, hjemløs Sjæls dragende Længsel efter den evige Fred og Hvile«. (NS,II,158 f.), så er billedet både som æstetisk objekt præget af »interesseløst behag« og ved sit indhold (Ursulas grav, d.v.s. Ursula som ikke-begærs-objekt, som død) frigjort fra begærs-og-profitudfoldelse. Denne æstetiske udfoldelse står derved overfor tendenskunsten, der er interesse-styret og derved implicit styret af drifter og begær. Da Hallager ser to unge elskende der betragter himlen, kommer han til at tænke på Ursula som vehikel for interesseløst æstetisk behag: »Saadan plejede ogsaa Ursula at staa, naar hun betragtede noget smukt... Ursula, som nu sov den evige Søvn dernede mellem de høje, mørke, alvorsfulde Cypresser, under de lange, lige Rækker af hvide Marmorsten... Sludder!... som for to Aar siden blev begravet paa Kirkegaarden i Rom og nu raadnede op i en Kiste til 275 Francs«, (NS,II,159). Hallager »fortrænger« sin fascination, men kun ved hjælp af en »materialisme«, der særlig via prisen på kisten stempler sig selv som bundet til pengenes og profitens verden. Stedets ambivalens og modsæt-

ningsfyldthed påpeger igen, at »Nattevagt« er skrevet i en overgangsperiode hvor det i forfatterskabet »nye«, abstrakt »menneskelighed« konstitueret i driftafkald, inderlighed og vision, er indført under ironiens beskyttelse.

En række af Pontoppidans senere helte er karakteriseret som velhavere, f. eks. Godsejer Torben Dihmer i DDR, Vadum i »Et kærlighedseventyr« og Niels Thorsen i »Mands Himmerig«. De er økonomisk uafhængige af materielle bekymringer, og er privat*mennesker* par excellence, selvom de som amatører, som frie fugle kan kaste sig over en beskæftigelse. Lykke-Per afviger lidt fra dette mønster, men han frigøres da også først menneskeligt, da han får en sådan statsansættelse, at han bliver økonomisk fri og endda kan lægge penge på rente. Jakobe er ligeledes en velhavende og menneskelig dilettant. Drømmen om en løsrivelse fra markeds-underkastelsen får derved en højst prosaisk manifestation i form af rentier-menneskelighed og rentier-frigjort-hed. I det forhold at *forfatteren* Pontoppidan kun kan tematisere sig selv som privatmenneske, og som privatmenneske kun i et negationsforhold til rollen som arbejdende, begærende og profiterende borger ligger en af forfatterskabets indre modsigelser.

Borgerlighed og driftregulering

Så længe som Pontoppidan i politisk henseende kunne stå på den borgerlige frigørelses positioner, så længe var der en vis overensstemmelse mellem hans ønske om en politisk emancipation og en »familier«-indivuel emancipation: det gjaldt om at gøre oprør mod det »etablerede«. Men i det omfang at den samfundsmæssige hovedmodstander og etablerethed viser sig *ikke* at være de enevældige overleveringer, men tværtimod at være borgerskabet og dets styreform: det borgerlige demokrati, bliver ønsket om politisk emancipation fundamentalt i modstrid med hans ønsker om privat emancipation.

For at belyse denne konflikt kan vi tage vores udgangspunkt i Jørgen Hal-lager i hans forhold til etatsraad Brandt. Kaarsholm skriver om Ursula Brandts far at »hendes far, etatsråden, der er en virkelig faderskikkelse, som inkarnerer det over-jeg som socialiseringen til livet i borgerskabet kræver: I ryggen har han »Guds Straffedom« og »Lov og Orden««. Først kan man bemærke, at autoritære beherskelsesformer og dertil knyttede religiøse legitimeringer ikke er noget specifikt borgerligt; i de feudale samfund var beherskelsen ikke mindre autoritær end i det borgerlige samfund. Hvad der derimod adskiller beherskelsen i de feudale samfund fra det borgerlige individs beherskelse er, at den feudale beherskelse som sin årsag havde en umiddelbar ydre og gennemskuelig tvang, mens det for den borgerlige opdragelse specifikke er den abstrakte inderliggørelse og løsrivelse af de mere eller mindre tvangsprægede beherskelsesforestillinger fra anskuelige og umiddelbare relationer til omverdenen. Arten og omfanget af denne inderliggjorte beherskelse varierer imidlertid i forhold til de historiske betingelser for givne klas-

ser, og varierer inden for de forskellige grupper af borgerskabet og småborgerskabet. Eksistensvilkårene er ikke de samme for alle individerne i borgerskabet og småborgerskabet og derfor er de former, hvorunder individet socialiseres i de forskellige grupperinger af borgerskabet og småborgerskabet heller ikke de samme. Dette kan ses i forskellen mellem de socialiseringsvilkår Jørgen Hallager har været underkastet og de vilkår Ursula Brandt er socialiseret under (og Drehling for den sags skyld). Ursula er ikke blot repræsentanten for den kvindelige og kærlighedsfulde urdrift, men er først og fremmest et medlem af det højere konservative bourgeoisie. På intimsfæreplanet repræsenterer Etatsrådsfamiliens interaktionsformer på en række områder en frihed ell. emancipation i forhold til Hallagers lavere embedsmandsfamilie. Denne det højere borgerskabs »frie« socialisering ses f.eks. i Etatsrådets bemærkninger: »Jeg tror at turde sige, at jeg har bestræbt mig for nænsomt - uden Tvang, som det er mit Princip - at lade hende vokse op i Lyset af det, der for mig har stået som Livets højeste Værdier«. (NS, II, 107). Etatsråden er ikke uden sans for en vis, behersket sensualisme i forskellige henseender. En tilsvarende modsætning mellem rigid småborgerlighed og relativ »fri« storbürgerlighed finder man f.eks. i modsætningen mellem Sidenius-familien og familien Salomon i »Lykke-Per«: »Hvad der slog ham ved Sammenligningen, var dog ikke særlig Modsætningen mellem den Rigdom, han havde for Øje, og Barndomshjemmets Kummerlighed. Det var meget mere en Forskel i Tonen, i Talens Varmegrad, i selve Livstemperaturen i de to Hjem. Naar han her hørte de kaadmundede Børn tale næsten kammeratlig til deres Forældre; naar han hørte Fru Salomon drøfte Foraarsmoderne med sine Døtre, /.../ ja ligefrem paalægge dem som Pligt at tage sig godt ud«; (LP.I.167) »Men ogsaa selve Rigdommen havde gennem de salomonske Hjem faaet ny Værdi for ham. /.../ Nu aabnedes hans Øjne for den Betydning, som betyggede Livsvilkaar kunde faa ogsaa for den rolige og frie Karakterudfoldelse«. (LP.I.168). Denne relative sensuelle frihed kan efter P.'s mening hos det nye opadstigende handelsbourgeoisie udarte sig til den rene seksuelle »tøjlesløshed« hos fruene; der er en stribet af sådanne tøjlesløse grossererfruer eller grosserer-døtre: Fru Engelhardt og Nanny Salomon i Lykke-Per, Fru Merck og Wilhelmine Søholm i De dødes Rige er eksempler. Lige så uhæmmet som grosserer Søholm er i sit »profitjag« lige så seksuelt grådig er Wilhelmine. De profitstyrede bevidsthedsproducenter, journalist Dyhring i LP og maleren Karsten From i DDR er ligeledes »uhæmmede« i deres driftsudfoldelse.

Overfor den småborgerlige driftbeherskelse står det ældre bourgeoisie's moderate driftsudfoldelse og det nye bourgeoisie's uhæmmede driftsudfoldelse. Det nye bourgeoisie's uhæmmethed sammenknyttes hyppigt med dets proletariske eller pjalteproletariske herkomst og med disse klassers uhæmmethed.

Forholdet mellem det politiske og privat-sensuelle er derfor til en vis grad omvendt manifesteret hos småborgerskabet og storbürgerkabet. Den politisk »radikale« men sensuelt hæmmede og bornerte Hallager står overfor den politisk bornerte men på visse punkter familiært-sensuelt »frie« storbürger

(selvfølgelig indenfor fundamentalt bornerte rammer). I intimsfæren står derfor etatsrådets milde faderhånd overfor Hallagers brutale beherskelse af Ursula. Denne småborgerlige bornerte beherskelse er imidlertid indenfor en (små)borgerlig ramme den eneste mulighed for at opretholde en (små)borgerlig politisk radikalisme og integritet. Her er vi igen ved Pontoppidans småborgerlige tvesyn: han registrerer og protesterer mod den småborgerlige bornerthed og må dog samtidig opretholde denne bornerthed som fundament for kritikken af storborgerskabet. (Nødvendigheden af en aktiv »fortrængning« af fascinationen af storborgerligheden fremstår f.eks. i »Det forjættede Land«, hvor dr. Hassing og hans konservative kreds' humanitet fremstår særlig kraftigt på baggrund af pjalteproletariatets, in casu »Mosekjærfolkene«'s ubehersketthed og »umenneskelighed«, jfr. DFL.s 376)

Konklusion

Den blotte konstatering af at Pontoppidan *blev* reaktionær på en række punkter har ikke megen erkendelsesinteresse. Kun få kan forveksle en Pontoppidan med en Nexø. Det har derimod erkendelsesinteresse at se hvilke historiske og klassespecifikke årsager der er til denne udvikling. Romanerne er ikke skrevet ud af den blå luft, men er heller ikke skrevet som uformidlede reflekser af den almene historisk-økonomiske udvikling. De er skrevet fra en bestemt historisk og klassemæssig position, som sætter sine spor i romanerne.

Bestemmelsen af denne eller disse positioner kan tjene til at opløse en håndfast og ahistorisk modstilling af progressivitet og reaktion. Ikke al kritik af det kapitalistiske samfund er rettet ud fra en progressiv position, tværtimod er den meste kritik af kapitalismen kommet fra reaktionært hold. En progressiv og en reaktionær kritik af kapitalismen kan have stor grad af overensstemmelse i tematiseringen af kritikken af fremtrædelsesformerne, skønt de adskiller sig fundamentalt i analysen af disse fremtrædelsesformers samfundsmæssige kerne og i bestemmelsen af hvilke midler der må bringes i anvendelse til at ændre de kritiserede forhold. Det er væsentligt at fastholde, at selvom Pontoppidan kritiserer varesamfundet, gør han det ud fra en småborgerlig reaktionær position, der tendentielt ser ondets rod i udviklingen af produktivkræfterne - omend det er mere udpræget for en Pontoppidan omkring 1. verdenskrig end for en Pontoppidan i 90'erne. Når der er så stor grund til at fastholde dette, er det fordi dele af de intellektuelle mellemlag i 1960'erne og 70'erne i lige så høj grad som Pontoppidan er tilbøjelige til at kritisere fremtrædelsesformer som »tingsliggørelse« og »fremmedgørelse« for derefter at se ondets rod i udviklingen af produktivkræfterne (»overflodssamfundet«), ja være istand til at underskrive det Pontoppidanske Torben Dihmer-udsagn: »Jeg er overbevist om, at vi staar foran en Verdens-Katastrofe. Hele den forcerede Kraftudfoldelse, som alle Nationer er saa stolte af, denne vanvittige

Produktionsfeber, der ikke svarer til noget naturligt Behov - det *maa* være et dødsdømt Samfunds sidste Krampetrækninger«. (DDR s. 386), hvor alternativet bliver en tilbagevenden til en sund og naturlig prækapitalistisk tilstand som om intet var hændt, for at sætte sagen på spidsen.

I kraft af det historiske perspektiv er de bornerte aspekter af Pontoppidans positioner og disse positioners klasse-mæssige oprindelse lettere at få øje på end tilsvarende træk i den nutidige udvikling. De er derfor lærerige, selvom jeg ikke her skal bestemme lærerigheden i alle dens aspekter.

Beskrivelsen af de klasse-mæssige og individualpsykologiske specifikationer og formidlinger af de generelle udviklingstendenser har en yderligere erkendelsesinteresse i forhold til registreringen af de generelle udviklingstendensers nedslag i litteraturen. Denne beskrivelse foretager ikke en blot fordobling af den økonomisk-historiske beskrivelse med en litterær beskrivelse af noget der ligner afspejling, men redegør for de specifikke formidlinger, der giver en brik til den historiske redegørelse, der forsøger at forklare hvorfor de generelle tendenser sætter sig så modsigelsesfyldt og partielt igennem.

Citerede udgaver:

- Sv. Aa. Hansen: Økonomisk vækst i Danmark Bd. I: 1720-1914
H. Pontoppidan: Det forjættede Land 4. udg. 1903 Forkortet DFL
H. Pontoppidan: Lykke-Per I-II 4. udg. Trane 1967 Fork. LP
H. Pontoppidan: De dødes Rige 5. udg. 1948 Forkortet DDR
H. Pontoppidan: Mands Himmerig 5. udg. 1961
H. Pontoppidan: Noveller og Skitser I-III 1950 Forkortet NS
Max Weber: Den protestantiske etik og kapitalismens ånd

Jeg henviser endvidere til at artiklen beslægtede problemstillinger er behandlet i Ralf Pittelkow: *Rationalitet og erfaring*, Institut for litteraturvidenskab 1973.